

19. YÜZYILDA ÇARLIK RUSYA’SININ İŞKÂN POLİTİKASI VE AZERBAJCAN’A GÖÇ EDEN ALMANLAR

 GÜLBENİZ PALALI*

 10.53718/gttad.1164113

ÖZ

Makale, Azerbaycan’da yaşamış Almanların göç sebepleri, göç süreci ve Azerbaycan topraklarına yerleşme sürecini anlatmaktadır. Azerbaycan’ın Rusya tarafından işgalinden sonra Çar’ın Osmanlı Devleti’yle Azerbaycan arasında bir Hristiyan arazisinin oluşturulması isteği üzerine, önceden Ermenilerin bu topraklara yerleştirilmesinin ardından Almanya’dan Almanların göçüne izin verilmiştir. Almanların Kafkasya’ya göçü, Çar I. Aleksandr’dan önceleri de gerçekleşmiş bir olaydır. Henüz Çar I. Petro ve Çariçe II. Katerina döneminde, yine de Rusya’nın kalkınması amacıyla yabancıların buraya göçüne imkân sağlanmıştır. Hatta II. Katerina, daha da ileri giderek yabancıların Rusya’da istedikleri yerde ikâmet etmesi ve özel muafiyetlerine dair yasa yayınlamıştır.

Almanya, XIX. yüzyılın başlarında Napolyon Savaşları’ndan yıpranmış ve ekonomik açıdan zayıf düşmüştür. Diğer Avrupa devletlerinden farklı olarak merkezî devlet kurumunun olmaması, Almanya’yı dış tehlikeler karşısında savunmasız bırakmıştır. Napolyon Savaşları sonrası açlık, sefalet çekmesi ve küçük derebeyliklere parçalanmış olması Almanya’nın gelişimini bir hayli engellemiştir. 1815 yılında Viyana Kongresi’nde küçük Alman devletlerinin birleştirilerek Alman devleti olmasına karar verilmiştir. Birleştikten sonra Almanya gelişmeye ve kalkınmaya başlamıştır.

Yeni kurulan Alman devletinin önemli unsurlarından biri de 1805 yılında krallık olan Württemberg eyaletidir Württemberg, Almanya’nın güneybatısındadır. Her zaman dinî sorunlar yaşayan Württemberg eyaleti, papaz Martin Luther’in dini vaazlarıyla daha da çalkalanmış ve Reform Hareketi’nin başladığı yer olarak tarihe geçmiştir. Papaz Martin Luther, Eisleben doğumludur ve babasının isteği üzerine hukuk okumuştur. Ama yaşadığı bir doğa felaketi sonucu, hukuk eğitimini bırakarak papaz olmaya karar vermiştir. Dinin içerisindeyken gördüğü yanlışları düzeltmek amacıyla bir süre vaazlarda bulunmuştur. Kilisenin sabrını taşıran en son damla ise o dönem geniş bir kitleye yayılan endülijans satışlarına karşı papaz Martin Luther’in yazmış olduğu 95 maddelik tez olmuştur. Yazdığı 95 maddelik tezini dönemin ünlü rahip ve papazlarına gönderen Martin Luther, Almanya ve Hristiyanlık tarihinde yeni bir çağ başlatmış; Protestanlık mezhebini kurmuştur. Yeni mezhebin merkezi ise Württemberg eyaleti olmuştur.

Württemberg Krallığı’nda yaşayan Lüterci Protestanlar, XIX. yüzyılın başlarında yeniden ayaklanmış ve dünyanın sonunun geldiğine inanarak Almanya’dan doğuya göç etmeye karar vermişlerdir. Bu amaçla da bir kısım dindarlar, Viyana Kongresi’ne katılmak için Württemberg’den geçen Rus Çarı I. Aleksandr ile görüşmüş ve Kafkasya’ya göç etmek için izin istemişlerdir. Bu durumdan hoşnut olan Çar I. Aleksandr, Rusya ile Kafkasya’nın kalkınması ve bu topraklarda Hristiyanlığın yayılması amacıyla Almanya’nın Württemberg eyaletinden dindarların buraya göçünü olumlu karşılamıştır. İşgüzar ve becerikli Almanların ziraatın ve hayvancılığın gelişmesine yardım ederek kendi dinlerini yayacaklarını düşünen Rus Hükûmeti, göç eden Almanlara bu topraklarda özel imtiyazlar vermekten de çekinmemiştir. Ama olaylar hiç de Çar’ın istediği gibi gelişmemiş, Almanlar yeniliklere karşı kapalı olmuş ve eskiden bildikleri ziraat işleriyle uğraşmışlardır.

Belirli bir süre sonra Kafkasya’daki Alman kolonileri gelişmiş ve genişlemiştir. Ama I. ve II. Dünya Savaşı sırasında Almanlar, bir daha göç edilmeye zorlanmış, bütün haklarından menedilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Almanya, Protestanlık, Kilise, Kafkasya, Rusya, Azerbaycan, Koloni.

* Dr., Kayseri/TÜRKİYE, E-Posta: gulbanizpalali@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3529-3451.

19. YÜZYILDA ÇARLIK RUSYA'SININ İSKÂN POLİTİKASI VE AZERBAIJAN'A GÖÇ EDEN ALMANLAR

THE TSAR'S SETTLEMENT POLICY IN THE 19TH CENTURY AND THE GERMANS WHO IMMIGRATED TO AZERBAIJAN

ABSTRACT

The article describes the reasons for the emigration of Germans who lived in Azerbaijan, the migration process, and the process of settling on the territory of Azerbaijan. After the occupation of Azerbaijan by Russia, upon the request of the Tsar to establish a Christian land between the Ottoman Empire and Azerbaijan, the emigration of Germans from Germany was allowed after the Armenians were settled in these lands before. The migration of Germans to the Caucasus is an event that took place before Tsar Alexander I. During the reign of Tsar Peter I and Catherine II, it was still possible for foreigners to migrate here for the development of Russia. In fact, Catherine II went even further and published a law on the special exemptions and residence of foreigners in Russia where they want.

Germany was worn out and economically weakened by the Napoleonic Wars at the beginning of the XIX century. After the Napoleonic Wars, hunger, misery and the fragmentation of small feudal lords greatly hindered the development of Germany. In 1815, at the Congress of Vienna, it was decided to unite the small German states to become a German state.

One of the important elements of the newly formed German state is the state of Württemberg, which became a Kingdom in 1805. The state of Württemberg, which has always had religious problems, was further shaken by the religious sermons of Pastor Martin Luther and went down in history as the place where the Reform Movement began. He preached a series of sermons in order to correct the mistakes he saw when he was in religion. The last straw for the patience of the church was the 95-point thesis written by Pastor Martin Luther against Andalusian sales. Martin Luther, who sent his 95-point thesis to the famous priests and pastors of the period, started a new era in the history of Germany and Christianity and founded the sect of Protestantism. The center of the new denomination became the state of Württemberg.

Lutheran Protestants living in the Kingdom of Württemberg revolted at the beginning of the XIX century and decided to migrate east from Germany. For this purpose, some religious people met with the Russian Tsar Alexander I, asked him for permission to emigrate to the Caucasus. Tsar Alexander, I positively welcomed the migration of religious people from wedding German state of Württemberg here in order to develop Russia and the Caucasus and spread Christianity in these lands. The Russian Government, believing that they would spread their religion by helping the development of agriculture and animal husbandry, also did not hesitate to grant special concessions to the emigrating Germans on these lands. But, the Germans were closed to innovations and engaged in agricultural affairs that they used to know.

After a certain period of time, the German colonies in the Caucasus developed and expanded. But during the World Wars I and II, the Germans were forced to emigrate again and were banned from all their rights.

Keywords: Germany, Protestantism, Church, Caucasus, Russia, Azerbaijan, Colonies.

GİRİŞ

Azerbaycan XIX. yüzyılın ortalarında Rusya tarafından tamamen işgal edilmiştir. Silah gücüyle elde edilen topraklarda Çar, kendine Hristiyanlardan oluşan bir topluluk kurmak istemektedir. ¹ Bu amaçla Rusya Hükümeti, 1828 yılında Rus-İran; 1829 yılında ise Rus-Türk Savaşı sonrası İran'dan 40 bin, Osmanlı'dan ise 90 bin Ermeni getirterek Azerbaycan topraklarına yerleştirmiştir. ² Bu olaydan sonra Azerbaycan'da, özellikle de Karabağ'da, Müslüman Türklerin sayısı Ermenilerden az olmuştur. Bununla yetinmeyen Çar Rusya'sı, daha da ileri giderek Kafkasya'ya, en önemlisi de Azerbaycan topraklarına, Almanya'dan göçmenlerin gelmesine yol açmıştır. XIX. yüzyılın ilk döneminde Almanların Azerbaycan'a uzun ve meşakkatli göç yolu başlamıştır. ³ Peki, Azerbaycan'a göç eden bu Almanlar kimdir ve neden kendi memleketlerinden bu kadar uzağa göç etmeye karar vermişlerdir?

1. Napolyon Savaşları ve Almanya

Fransız İhtilali'nden üç sene sonra 1793 yılında, bütün Avrupa'yı kapsayan bir savaş patlak vermiştir. 1793-1799 yılları arasındaki dönem; İhtilalin ilk dönemi, 1799-1815 yılları arasındaki dönem ise Napolyon Savaşları adı altında tarihe geçmiştir. ⁴

¹ H.Y., Verdieva, *Pereselençeskaya Politika Rossiyskoy İmperii v Severnom Azerbaydjane (XIX. naçale XX. vv)*, Baku 2016, s. 40.

² *Ermenistan-Azerbaycan Münagişesi*. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının İşler Bölümünün Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, Bakü 2005, s. 20.

³ Mahmud İsmayılov, *Azerbaycan Tarihi*. C. 4, Bakü 2007, s. 225.

⁴ H. Vergil, M.Ozgur, "American Growth and Napoleonic Wars", *Panoeconomicus*, 60/5, 2013, s. 649.

Napolyon Bonapart, 1767 yılında Fransız ordusu tarafından işgal edilen Bourbonlar sülalesine bağlı⁵ Korsika Adası'nda 1769 yılının 15 Ağustos'unda yoksul bir avukat ailesinde doğmuştur.⁶ 1779-1784 yılları arasında Fransa'da askeriye okulunda okuyan Napolyon; matematik, coğrafya, tarih gibi derslerle ilgilenmiş ve okulu birincilikle bitirmiştir.⁷ 1793 senesinde Fransız İhtilali'nde, ilk kez kendini gösterme şansına sahip olan Napolyon, general derecesine kadar yükselmiş; daha sona ise 2 Ekim 1795 yılında ikinci defa kendini kanıtlama şansı yakalamıştır.⁸ 25 Aralık 1799 yılında Fransa'da Napolyon'un birinci konsül olduğu yeni bir yönetim kurulmuştur.⁹ 1804 yılında ise Napolyon kendini Fransa İmparatorluğu'nun İmparatoru ilan etmiştir.¹⁰

Napolyon, yeni kurmuş olduğu imparatorluğun toprak bütünlüğünü korumak ve geliştirmek için ilk olarak dönemin "denizler sahibi" Britanya'yı hedef almıştır. Lakin Britanya'nın yanı sıra Avrupa'da XIX. yüzyılın başlarında Rusya, Avusturya ve Prusya krallıkları da vardır. Napolyon Savaşları'nın ana hattını Britanya ile olan savaşlar oluşturmuştur. Rusya, diğer iki krallıktan daha büyük, güçlü ve Fransa'ya daha uzak olduğu için Napolyon'un saldırılarından Avusturya ve Prusya kadar etkilenmemiştir. Avusturya ve Prusya, küçük krallıklara parçalandığından Napolyon onları daha kolaylıkla ele geçirmiştir.¹¹ Napolyon, henüz 1806 yılında Alman devletlerinin bir kısmını "Ren Birliği" adı altında birleştirerek Prusya ve Avusturya'ya karşı güç haline getirmiştir.¹²

XIX. yüzyıl, Alman tarihinin en karmaşık dönemlerinden biridir. Napolyon Savaşları, Almanları bir hayli yıpratmışa benzetilmektedir. Almanya, diğer Avrupa devletlerinden farklı olarak ekonomik açıdan az gelişmiş ve parçalanmış bir haldedir. Ahali açlık ve sefaletle boğuşuyor, küçük Alman devletleri ise birbirine tehdit oluşturuyordu.

Napolyon Savaşları'ndan yorulan Avrupa devletleri Rusya, Avusturya, Prusya ve İsviçre birlik oluşturarak 1813 yılında Napolyon ordusuna karşı savaşmıştır. Bu savaşta yenilgiye uğrayan Napolyon, müttefikler tarafından 1814 yılında Elba Adası'na sürülmüştür. Yüz günlük sürgünden sonra kaçmayı başaran Napolyon, yeniden Paris'e dönmüş ve 1815 yılında Britanya, Avusturya ve Prusya müttefik ordularıyla Fransız ordusu arasında Waterloo Savaşı'nda yenilgiye uğratılarak Aziz Elena Adası'na sürülmüştür.¹³ Napolyon yenildikten sonra fatihlerin 1815 yılında Viyana'da yapmış oldukları kongre sonucu Almanya'nın küçük devletleri birleştirilmiş ve Avusturya, Prusya, Hannover, Bavyera ve Würtemberg krallıklarının önderliğinde Alman Devleti kurulmuştur.¹⁴ Lakin bu durum dahi devletin gelişimine pek de katkı sağlayamamıştır. Almanya'nın Würtemberg eyaletinin durumu daha vahimdir ve burada dinî zeminde oluşan olaylar, henüz birlik içerisinde olmayan devlet için bir tehdit olarak gelişmeye başlamıştır. Würtemberg eyaleti, Almanya'nın güneybatısında olup XIII. yüzyılda bir derebeylik; Napolyon işgalinden sonra ise 1805 yılında krallık olmuştur.¹⁵

2. Martin Luther'in Dinî Fikirleri ve Reform Harekâtı

Würtemberg Krallığı, Almanya'nın dinî açıdan en sıkıntılı eyaletlerinden biri olmuştur. Martin Luther isimli bir papaz, Roma'nın dinî ayinlerine ve ihtişamına karşı çıkarak hem Almanya hem de Hristiyanlık tarihinde yeni bir akım başlatmıştır. 1483 yılında Eisleben eyaletinde işçi bir ailede dünyaya gelen Martin Luther'in babası basit bir maden işçisinden usta statüsüne kadar yükselmiştir.¹⁶ Maddi durumu iyi olan Martin'in hukuk okumasını isteyen babası, onun eğitimini karşılamıştır. Martin Luther 1505 yılında babasının isteği üzerine hukuk okumaya başlasa da aniden eğitimini yarım bırakmış ve papaz olmaya karar vermiştir. Babası bu duruma karşı çıkmış ama Martin isteğinden vazgeçmemiştir. Bazı tarihçiler bunu Martin'in o dönem yaşamış olduğu doğa felaketi karşısında Tanrı'ya vermiş olduğu sözünü tutmasıyla açıklamaktadır.¹⁷ Tatil için evine giden Martin'in gemisi, kazaya uğramış ve eğer kurtulursa papaz olacağına dair yemin etmiştir ve böylelikle Martin Luther, hukuk eğitimini yarım bırakarak papaz olmuştur.

Artık bir din adamı olan Martin Luther, kilise içerisindeki sıkıntıları yakından görmüş ve bu duruma çare bulmaya çalışmıştır. Martin Luther, Augustin Eremitleri tarikatının üyesidir ve tarikat lideri Johann von Staupitz'den öğrendiği de bir insan hayatını tövbeyle geçirmesi gerektiğidir.¹⁸ Ama kilisenin endüljans satarak günahlardan kurtulma vaatleri ona çok inandırıcı gelmemiştir. Bu amaçla o, endüljans satışlarına karşı çıkarak

⁵ John S. C. Abbott, *The History of Napoleon Bonaparte*, Harper & Brothers Publishers 1855, s. 17.

⁶ E. V. Tarle *Napoleon*, Gospolitizdat, Moskva 1941, s. 5.

⁷ Tarle, *age*, s. 2.

⁸ V. İ. Ukolova, T.V.Çernikova, *Rosiya i Evropa. Epoha Napolenovskih voyn*, R.Valent, Moskva 2012, s. 11.

⁹ Tarle, *age*, s. 40.

¹⁰ Tarle, *age*, s. 69.

¹¹ V. M. Bezotosny, "Rossiya v epohu napoleonovskih voyn: Vıbor soyuznikov i protivnikov". *İstoriçeskie issledovaniya 15 (2020)*,s. 104.

¹² Martin Vogt, *Deutsche Geschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, FischerVerlag, Frankfurt 2006, s.397.

¹³ Tarle, *age*, s. 200.

¹⁴ Wilhelm J. Wagner, *Chronik Bildatlas der Deutschen Geschichte*, Lexikon Verlag GmbH Gütersloh, München 1999, s. 190.

¹⁵ İ. A. İbragimov, *Nemetskie Straniçi İstorii Azerbaydjana*, İzdatelstvo Azerbaydjan, Baku 1995, s. 20.

¹⁶ Wagner, *age*, s. 124.

¹⁷ Vogt, *age*, s. 160.

¹⁸ Manfred Jehle, *Die Deutschen. Geschichte und Tradition*, Helmut Lingen Verlag, Köln 2011, s. 231.

19. YÜZYILDA ÇARLIK RUSYA'SININ İSKÂN POLİTİKASI VE AZERBAJCAN'A GÖÇ EDEN ALMANLAR

günahların affı için papaya para vermektense tövbe etmeyi vaazlarında sürekli anlatmıştır. 1517 yılının 31 Ekim'inde ise Martin Luther, Würtemberg etrafında endüljans tüccarlarının sayılarının artması sonucunda 95 maddeden oluşan tezini yazarak mektupla Brandenburg ve Mainz papazlarına göndermiştir.¹⁹ Martin Luther, bu mektuplarla endüljans satışıyla ilgili fikirlerini ortaya koymuştur. Aynı günde Martin Luther, 95 maddelik tezini Würtemberg Üniversitesinin kapılarına da asmıştır. Bununla da onun endüljans satışıyla ilgili fikirlerini öğrenciler, öğretmenler ve vatandaşlar da görmüş ve okumuşlardır. Olaylar kısa sürede çığırından çıkarak bütün Avrupa'da endüljans satışlarını etkilemiş²⁰ ve Reform Harekâtı'nın başlamasına sebep olmuştur. Sonuçta Martin Luther Almanya'da yeni bir mezhebin, Protestanlığın, oluşmasında önemli rol oynamış ve Hristiyanlık tarihinde ikinci bir parçalanma yaşanmıştır.²¹ Roma Katolik Kilisesi, Protestanları ayrı bir dinî inanç olarak kabul etmiştir. Würtemberg ise Protestanlığın merkezî şehri olmuştur.

3. Almanların Kafkasya'ya Göç İsteği ve Süreci

Viyana Kongresi arifesinde Würtemberg Krallığı'nda, Protestanlar arasında mistik dinî bir akım başlamıştır. Bu akımın takipçileri Yuhanna'nın "Vahiy" kitabına dayanarak dünyanın sonunun geldiğini, yeni bir deccalın ortaya çıkacağını ve yalnızca doğuya göç ederek ondan kurtulabileceklerini savunmaya başlamıştır.²² Bu sapkın fikirleri önlemek amacıyla Würtemberg yönetimi, takipçileri cezalandırsa da bir sonuca varamamıştır.

1815 yılında Viyana Kongresi'ne katılmak için Würtemberg eyaletinde bulunan Rus Çarı I. Aleksandr'la görüşme şansına sahip olan "Yuhanna'nın takipçileri, ondan "İnsanlığın Beşiği" olan Kafkasya'ya göç için izin istemiştir.²³ Hatırlatalım ki Almanların Kafkasya'ya göçü henüz I. Petro döneminde başlamıştır. Rusya gelişmeye ve kalkınmaya ihtiyaç duyduğundan Çar; ülkeye ekonomik açıdan destek sağlayacak, kültürel gelişime yön verecek, Rusya'yı bir nevi Avrupa standartlarına ulaştırabilecek kişilerin ülkeye gelmesini sağlamıştır. Bu amaçla Çar, Almanya ile ilişkilerini geliştirmiş ve çok sayıda öğretmen, doktor, ressam, mimar ve mühendisi Rusya'ya getirmeyi başarmıştır. 1763 yılında ise Rus çaricesi II. Katerina, "Rusya'ya gelmek isteyen yabancıların istedikleri yerde iskân etmeleri ve onlara verilmiş özel haklarla" ilgili vermiş olduğu yasayla²⁴ yabancıların, en önemlisi de Almanların, Rusya'ya göç etmesini kolaylaştırmıştır.²⁵ Annesi Sofiya Doroteya'nın da Würtemberg şehzadesi olmasından dolayı Çar I. Aleksandr, bu durumu kendi iskân politikası için bir fırsat olarak değerlendirmiş ve Würtemberg'den Almanların Kafkasya'ya göç etmesine izin vermiştir. Hatta O, Kafkasya'ya yerleşecek Almanlara; toprak sahibi olacaklarına, askeri yükümlülüğünden ve vergilerden muaf tutulacaklarına ve kolay bir şekilde dinî ibadet yapacaklarına dair söz vermiştir.²⁶ Buradan da anlaşılabilir ki, Almanların Kafkasya'ya göç etmesinin hem Almanya hem de Rusya ile yakından alakası vardır. Almanlar kendi memleketlerindeki ekonomik, politik ve dinî durumdan şikâyetçi oldukları için göç etmek istemiştir. Rus Çarı I. Aleksandr ise yeni işgal edilen Müslüman topraklarında kendine destek olabilecek bir kesim oluşturmak istemiştir. Bu durumda dinî sıkıntılar yüzünden vatanından yüz çeviren bir kısım Alman, Çar'ın önüne çıkan çok iyi bir fırsat durumuna gelmiştir.

Almanların Kafkasya'ya ilk göçü, 1816 yılında Ulme'de toplanarak başında Gotlieb Lefler ve Adam Schüller'in durduğu 40 aileden oluşan bir kafiledir. Almanların Kafkasya'ya göçü 1816-1818 yılları boyunca devam etmiş ve 1816 yılında 1400 aile ile başlayan göç 1816 yılında 500 ailenin Tiflis şehrine ulaşmasıyla son bulmuştur.²⁷ Ama toprak yetmezliğinden dolayı Çar Hükûmeti Almanların bir kısmını Azerbaycan topraklarına yerleştirmeye karar vermiştir. Bu fikir Almanlar tarafından çok da sıcak karşılanmamıştır. Buna rağmen 1819 yılında 200 Alman ailesi Azerbaycan topraklarına, Elizavetpol eyaletine, (şimdiki adıyla Gence şehri) göçerek orda iki yeni koloni oluşturmuşlardır: Elennendorf (Hanlar) ve Annenfeld (Şemkir).²⁸

XX. yüzyılın başlarında ekonomik kalkınma ve nüfusun artması sebebiyle Azerbaycan topraklarındaki Alman kolonilerinin sayısı çoğalmaya başlamıştır. Artık kolonilerin sayısı sekize ulaşmıştır. Elennendorf, Annenfeld kolonilerinin yanı sıra Hanlar, Şemkir ve Kazak illerinde Georgsfeld (Çınarlı), Alekseevka (Aleksandersfeld –Hasan Su), Grünfeld (Vurgun), Eyhenfeld (İrmaşlı), Traubenfeld (Tovuz) ve Elizavetinka (Elisabetthal –Hatai) adlı altı koloni daha oluşmuştur.²⁹

¹⁹ Vogt, *age*, s. 163.

²⁰ Thomas Schürmacher, *Harenberg Lexikon der Religionen*. Dortmund 2002, s. 27.

²¹ Holger Sonnabend, *Weltreligionen-Ursprung, Grundlagen, Traditionen*, Naumann & Göbel Verlagsgesellschaft mbH, s. 44.

²² Sudaba Zeynalova, *Nemeçkie Kolonii v Azerbaydjane (1819-1841 gg.)*, Baku 2002, s. 12.

²³ Fred Çimmera, "Koloniya Elenendorf, Elizavetspolskiy Guberni i Uezda", *Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnosti i Plemen Kavkaza*, S. 29, Tiflis 1901, s. 1.

²⁴ A. A. German, "İstoriya Rossiyskih Nemçev, "Manifest Ekaterini II ot 22 İyula 1763 g.", <https://geschichte.rusdeutsch.ru/15/27/>, 21.02.2022. sa: 12:28.

²⁵ Zeynalova, *age*, s. 15.

²⁶ İbragimov, *age*, s. 25.

²⁷ Sudaba Zeynalova, "Evangeliceskoe -Luteranskaya obşina v Azerbaydjane: Retrospektivniy Analiz", *Kavkaz i Globalizaciya*, C. 1 (5), CA&CC Press, Şveçiya 2007, s. 123.

²⁸ Çimmera, *agm*, s. 3.

²⁹ Eva-Maria Auch, *Zwischen Weinreben, Kupferminen und Bohrtürmen. Deutsche Spuren in Aserbaidşan. Aserbaidşan Land des Feuers, Geschichte und Kultur im Kaukasus*, Dietrich Reimer Verlag, Ethnologisches Museum Staatliche Museen zu Berlin, 2008, s. 154.

Almanların Kafkasya'ya yerleşmesinden sonra Çar; onların ülkenin kalkınmasına, Avrupa kültürünü burada yaymalarına ve en önemlisi ekonomik destek sağlayacaklarına dair büyük umutlar beslemiştir. Hatta bu amaçla Almanların Kafkasya'ya göçü için hazineinden belirli bir miktarda para da ayırmıştır. Bu miktar, dönemin parasıyla 697.428 gümüş paradır ve Çar, bu parayı harcamaktan kaçınmamıştır. ³⁰ Ama Almanların bu topraklarda kendilerine yeni bir hayat kurması, düşünüldüğü gibi kolay olmamıştır.

4. Almanların Azerbaycan'daki Kolonilerde Yaşamı

İki Alman kolonisi Elenendorf ve Annenfeld daha tam oluşmadan 1826-1828 yıllarındaki Rus-İran Savaşı ortasında kalmış ve doğal olarak da tahribata uğramıştır. Alman ahali arasında mal ve can kaybı yaşandığından onlar daha tehlikesiz yere, Tiflis'teki koloniye gönderilmiştir. ³¹ Savaş bittikten sonra onlar yeniden kolonilere geri dönmüşlerdir. Yıkılan evlerinin yeniden onarılması için yardım alsalar da, bu defa da salgın hastalık sonucu koloni ahalisinin bir kısmı hayatını kaybetmiştir. Sonuç olarak savaş, sıcak hava ve hastalıklarla savaştan Alman kolonileri tabii ki Çar'ın istediği gibi gelişmemiştir. Çar Hükümeti; Almanları ipek, tütün ve çeltik yetiştirmek için teşvik etmiş; hatta koloniden beş Alman çocuk ipekçilik işini öğrenmek için Nuha (Şeki) şehrine gönderilmiştir. ³² Lakin bütün çabalara rağmen Almanlar; ipek, tütün, çeltik yetiştiremedikleri için bu alanda verimli olamamışlardır. Almanların bu konuda bilgi sahibi olmaması ve işçi gücünün yetmezliği onların bu alanda başarısız olmasıyla sonuçlanmıştır. Geldikleri memlekete ilk başlarda kültürel ve ekonomik açıdan bir yararları dokunmamıştır.

XIX. yüzyılın ortasından itibaren Azerbaycan'daki Alman kolonileri ekonomik açıdan kalkınmaya başlamıştır. Almanya'da Württemberg'de olduğu gibi burada da üzüm yetiştirmek, bildikleri işi yapmak kolonilerin gelişmesini sağlamıştır. Bunun yanı sıra koloni ahalisi hayvancılık ve bağcılıkla da uğraşmıştır. Zamanla Alman kolonilerine vergi yükümlülüğü getirilmiş, erkek ahali askerlik görevini yapmak için çağrılmış ve böylece Almanlar kendi içlerinden çıkararak dış dünya ile de ilişki kurmaya başlamıştır. ³³ Kısa süre sonra kolonilerde ayakkabıcı, terzi, demirci ve marangoz atölyeleri açılmış ve hizmet vermeye başlamıştır. İlk başta yalnızca koloni ahalisi için çalışan bu atölyeler zamanla diğer illere ve hatta Kafkasya'nın diğer şehirlerine de hizmet sunmaya başlamıştır. Bunun örneğini arabacılık işinde görebiliriz. Koloni içerisinde binek olarak at arabası üreten ustalar, Rus-İran Savaşı'nın başlaması ile ordu ve askerler için de arabalar yapmaya başlamıştır. Bunun sayesinde Elenendorflu ustaların arabaları, bütün Kafkasya'ya yayılmıştır. ³⁴ Araba ustaları içerisinde en çok araba yapan ise Philipp Votteler ve oğulları olmuştur. ³⁵

Kolonilerde ahalinin ihtiyaçlarının karşılanması için dükkânlar, eczaneler, elektrik istasyonları ve değirmenler çalışmış; böylece dış dünyadan bağımsız yaşamlarını sürdürmüşlerdir. ³⁶ Bu ise onların ekonomik olarak daha bağımsız olduklarını ve geliştiklerini göstermektedir. Ekonomik açıdan gelişen koloniler artık yalnızca Elenendorf kolonisiyle yetinmemiş Azerbaycan'ın diğer topraklarına da yayılarak yeni kolonileri: Georgsfeld, Alekseevka, Grünfeld ve Eygenfeld, Traubenfeld ve Elezavetinka'yı oluşturmuşlardır. ³⁷ Kısa süre sonra yeni koloniler de ekonomik olarak gelişmiş ve kolonilerde üzüm ve şarapçılık, ziraat ve hayvancılık geniş bir alana yayılmıştır.

Kolonilerde ziraat ve hayvancılığın gelişmesi, toplanmış ürünlerin koloni dışına çıkarılarak pazarlarda satılması Almanlar için yeni gelir kaynağı olmuştur. Kazanılan para yeni yatırımlar yapılmasını ve ziraatın bazı alanlarının gelişmesini sağlamıştır. Artık gelir, belirli ailelerin elinde toplanmıştır. Bu aileler ise genellikle üzüm yetiştirme ve şarapçılıkla uğraşan ailelerdir. Koloni dışında satılan üzüm ürünlerinin kalitesinin artırılması amacıyla fabrikalar kurulmuştur. Bu fabrika sahiplerinin en büyükleri ise Forer Kardeşler ve Hummel Kardeşler'dir. ³⁸ Forer Kardeşler, Svabya tekniklerini kullanarak şarap fabrikalarında I. Dünya Savaşı'na kadar Kafkasya'nın en iyi şarap ve kanyakalarını üretmişlerdir. Hummel ailesi, koloninin en büyük ve saygın ailelerinden biridir. 1878 yılında dört Hummel kardeş, 10 desyatin toprak alarak burada üzüm bağları yetiştirmişlerdir. 1883 senesinde şarap mahzeni oluşturmuş, Bakü ve Tiflis'e şarap taşımışlardır. 1895 yılında Helenendorf'da koyak fabrikasının kurulması, Bakü ve Tiflis demiryolunun kullanılması sonucunda kardeşlerin fabrikası, genişleme fırsatı bulmuştur. ³⁹ Onların yanı sıra küçük fabrikalar da vardır: 228 üyelik "Hilfe" (alm. "Yardım" yazar),

³⁰ Verdieva, *age*, s. 88.

³¹ A. P. Berje, *Aktı, Sobranie Kavkazskoy Arheologičeskoj Komissiej: Tom VI, I. Tip. Glavnovo Upravleniya Namestnika Kavkazskovo*, Tiflis 1874, s. 355-356.

³² Zeynalova, *age*, s. 27.

³³ Sudaba Zeynalova, "Nemečkoje Naselenie v Azerbaydžane: Problemi Adaptačii, Osobennosti, Vzaimovliyaniya i Tolerantnosti", *Rossiyskie Nemci v İnonačionalnom Okruženii: Problemi Adaptačii, Osobennosti, Vzaimovliyaniya, Tolerantnosti*, Ed. Prof. German A. A., Moskva 2005, s. 74.

³⁴ İbragimov, *age*, s. 53.

³⁵ Fatih Çolak, "Kafkasya'da Alman Kolonizasyonu ve Azerbaycan'da Kurulan Bir Alman köyü: Helenen Dorf / Göygöl", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ed. Gökmen Kılıçoğlu vd., S. 128/252, 2021, s. 120.

³⁶ Zeynalova, *age*, s. 35.

³⁷ *Deutsche Minderheiten Stellen Sich Vor*, Bundesministerium des Inneren, Für Bau und Heimat, Berlin 2018, s. 18.

³⁸ Zeynalova, *age*, s. 41.

³⁹ Auch *agm*, s.156.

19. YÜZYILDA ÇARLIK RUSYA'SININ İSKÂN POLİTİKASI VE AZERBAYCAN'A GÖÇ EDEN ALMANLAR

“Hoffnung” (alm. “Umut” yazar) ve Helenendorf’da Konkordia şarap fabrikası.⁴⁰ Fabrika, Sovyetleşmeden sonra da üretime devam etmiştir.⁴¹ Üzüm bağları, halkın eline geçmiş ve Konkordia’nın mülkünden “Privokzalny, Karabaeri, Sadilly, Karaeri, Karaark, Karaçanak, Alabaşlı” sovhozları kurulmuştur.⁴² Forer Kardeşler ve Hummel Kardeşler yalnızca Azerbaycan’da değil bütün Güney Kafkasya’da ün salmışlardır.

Almanlar, Bakü petrol alanında da önemli yerlerden birini tutmuştur. “Bekendorf Ticaret Evi” Bakü petrol şirketleri içerisinde Alman kökenli şirketlerden biridir. “Bekendorf Ticaret Evi”, 1872 yılından başlayarak Balahani petrol kuyularından petrol çıkarmış; 1899-1901 yılları arasında ise Salyan eyaletinde petrol araştırmalarında bulunmuştur. “Bekendorf Ticaret Evi”nin petrol kuyularının yanı sıra, bakır haddehaneleri de vardır.⁴³

1913-1914 yıllarında Bakü’de ticaret evlerinin sergisi zamanı sanayi alanında Alman firmalarının öncül yerlerden birini tuttuğu kaynaklara geçmiştir.⁴⁴

Almanlar, kolonilerini Almanya’daki yapılandırmaya göre inşa etmişlerdir. Düzgün yapılandırılan geniş sokaklarda, yolların kenarlarında genellikle kavak ve iğde ağaçları dikilmiştir. Evler ve kilisenin yapımında Avrupa mimarisi kullanılmıştır. ⁴⁵ 1826-1828 Rus-İran Savaşı sonrası Elenendorf neredeyse tamamen yakılmış ve yıkılmıştır. Buna rağmen Almanlar büyük şevkle kolonilerini yeniden yapmışlardır. Yeni yapılan sokakları, taş binaları ile Elenendorf bir köyden çok Azerbaycan’da küçük bir Avrupa şehrini anımsatmaktadır. 1919 yılında yalnız Elenendorf kolonisinde birbirine benzer aynı zamanda da çok farklı 430 bağ evi bulunmaktadır. ⁴⁶

Azerbaycan’daki Alman kolonileri köy yönetimindedir. Onlar, dıştan Çar Hükûmeti tarafından yönetilmekte ve her sene hükûmete kolonilerin durumu ile ilgili bilgiler vermektedirler. Kolonilerin iç yönetiminde sorumlu kişi ise Şulç’tur (muhtar) Kolonilerde muhtar ve iki kişiden oluşan köy mahkemesi ve köy meclisi vardır. ⁴⁷ Böylelikle iç yönetim tek bir kişinin elinde toplanmamış, kararlar köy meclisi toplantısı ve meşveret sonucu alınmıştır.

Azerbaycan topraklarında yerleşen Almanlar Evanjelist-Lüterciler’dir. Onların misyonerleri sayesinde Azerbaycan’da Lütercilik topluluğu oluşmuştur. Hatta yeni işgal edilen Müslüman topraklarda Hristiyanlığı yaymak amacıyla Çar Rusya’sı Bazel şehrinden iki misyonerin Avgust Ditrih ve Felisian Zaremba’nın Şuşa şehrinde dinî okul açmalarına izin vermiştir. Ama çoğunlukla Müslümanlardan oluşan Şuşa şehrinde ahalî dinî okulun açılmasına karşı çıkmıştır.⁴⁸

Bu olaylardan sonra Lütercilik, Azerbaycan’da genellikle Alman kolonilerinde gelişmiştir. Din, Almanların hayatında çok önemli yerlerden birini tutmaktadır. 1827 yılında Çar Hükûmeti Başpapaz (Ober Pastor) görevini oluşturmuştur. Bundan sonra koloninin dinî işleriyle Başpapaz ilgilenmiştir.⁴⁹ XIX. yüzyılın 20’li yıllarında Elenendorf’da ilk ibadet evi yapılmıştır. İlk vaiz yapanlardan biri Öğretmen Yakob Kraus’dur. O, aynı zamanda kolonideki çocuklara kendi evinde ders vermiştir. ⁵⁰

1857 yılında Elenendorf kolonisinde ilk kilisenin açılışı olmuştur. Kilisenin başpapazı ise Georg Haynrih Breytenbah olmuştur. ⁵¹ Alman ahalinin din konusunda bilgilendirilmesinde Yohan Yakob Ştuber, önemli rol oynamıştır. O, vaizlerinde yalnız dinî bilgilerle yetinmemiş; aynı zamanda 14-18 yaş arası gençleri dünya tarihi ve genel bilgilerle eğitmiştir. Onun emekleri sonucu 1842 yılında Elenendorf kolonisinde ilk okul açılmıştır.⁵² Okul işleriyle önceleri Kristofor Gotlieb Kraus, sonraki 20 yıl boyunca Georg Haynrih Gummel ilgilenmiştir. Okulun ilk eğitimli öğretmeni Albert Krihof’tur ve okulda kızlarla erkekler aynı zamanda ders görmüştür. ⁵³

Elenendorf kolonisinden sonra “Siemens ve Co” firmasının desteğiyle 1868 yılında Gedebek eyaletinde, 1868-69 yıllarında ise Şamahı eyaletinde kiliseler yapılmıştır.⁵⁴ 1909 yılında ise Annenfeld kolonisinde, roman gotik üslubunda kilise yapılmıştır. ⁵⁵ Hatırlatalım ki kilise, Alman koloni ahalisinin hayatında çok önemli yerlerden

⁴⁰ Auch *agm*, s.157.

⁴¹ Auch *agm*, s.156.

⁴² Eva-Maria Auch, “Die Entwicklung Helenendorf/Chanlars in den 1920/30er Jahren”, *Deutsche Winzer im multikulturellen Umfeld Aserbaidşans. Erinnerungsbild des Julius Vohrer (1887-1979)*, Ed. Eva-Maria Auch, Berlin 2011, s. 162.

⁴³ Auch *agm*, s.160.

⁴⁴ Auch *agm*, s.163.

⁴⁵ *Svod Materialov po İzuçeniyu Ekonomičeskovo Bita Gosudarstvennih Kestyan Zakavkaskovo Kraya*, Tom 2, Tiflis 1887, s. 89.

⁴⁶ İbragimov, *age*, s.49.

⁴⁷ Zeynalova, *age*, s. 48.

⁴⁸ Berje, *age*, s. 468.

⁴⁹ Sudaba Zeynalova, “K istorii Vozneknoveniya Evangeličesko –Lüteranskoy Obşini v Azerbaydjane (XIX. naçalo XX. vv.)”, *Lüterani v Rossii*, Ed. Dimitreva L.M., Omsk 2004, s. 125.

⁵⁰ Çolak, *agm*, s. 121.

⁵¹ Zeynalova, *agm*, s. 92.

⁵² Tamara Gumbatova, *Jizn Nemçev-Kolonistov za Kavkazom*, Baku 2005, s. 59.

⁵³ Zeynalova, *age*, s. 61.

⁵⁴ Gumbatova, *age*, s. 89.

⁵⁵ Zeynalova, “Evangeličeskoe -Lüteranskaya Obşina”, s. 126.

birini tutmaktadır. Koloni ahalisi kilise ibadetlerini hiç kaçırmaz, ibadete gelemeyenlere ise önyargıyla bakardı. Kilise çanları çaldığında herkes, bütün aile fertleriyle beraber ibadet için kilisede hazır bulunmaktadır.⁵⁶

Bunların yanı sıra 1909 yılından Elenenedorf kolonisinde “Kadın Hayır Kurumu” etkin olmuştur. Onlar hayır işleri yaparak ihtiyacı olan kişilere yardımda bulunmuşlardır.⁵⁷

5. Bakü’de Yaşayan Almanlar

Almanlar, Azerbaycan’daki kolonilerinden başka şehirlerinde de en çok da Bakü’de yaşamaktadır. Bakü XX. yüzyılın başlarında ekonomik olarak kalkınma dönemini yaşamaktadır. Petrol sayesinde Bakü, Rusya İmparatorluğu’nun gelişmiş sanayi şehirlerinden birine dönüşmüştür. Bakü Almanları içerisinde sanayici Siemens ve Benkendorfların yanı sıra tarihte önemli iz bırakan bilim insanlarını, mühendisleri, mimarları ve öğretmenleri gösterebiliriz. Bu insanlar XIX-XX. yüzyıllarda farklı sebeplerden Bakü’ye yerleşmişlerdir. Kolonideki farklı hayat tarzı süren bu Almanlar, 1913 yılının nüfus kaydına göre 3274 kişiden oluşmaktadır.⁵⁸ Kolonilerde yaşayan Almanlar uzun süre dış dünyayla ilişki kurmamış, içe dönük şekilde yaşayarak kendi din ve geleneklerini koruyup saklamayı başarmıştır. Lakin Bakü’de yaşayan Almanlar; daha sosyal, gelişmiş ilişkilere sahiptir. Buna rağmen milli kimliklerini korumuşlardır. Bakü’de Lüterci kilisesi yapılmış, okullar ve hayır kurumları etkin olmuştur.

Bakü’de yaşayan Alman topluluğuna 1894 yılında, Bakü Devlet Meclisinin kararınca Telefon Sokağı’nda kilise yapılması için toprak verilmiştir. 1895 yılında burada hem kilise hem kilise okulu açılmıştır.⁵⁹ Kiliseyi, Bakü’deki okulları, evleri ve Aşumovski Camii’ni yapan, dönemin ünlü Alman mimarı Adolf Eyhler’dir.⁶⁰ Adolf Eyhler’in yanı sıra A.F. Lehmkuhl, İ.V.Edel, P.Stern gibi Alman kökenli mimarlar da vardır.⁶¹

Bakü’de yaşayan Almanlar, hayır kurumları da oluşturmuşlardır. Bu kurumlara örnek olarak: “Bakü Şehrinde Lüterci Bayanların Hayır Kurumu” ve “Bakü Şehrindeki Kızların Sorumluluğunu Üstlenen Lüterci Topluluğu”nu gösterebiliriz.⁶² Hayır kurumu gayrimüslimler tarafından kurulsun da amacı Bakü şehrinde okumaya ve çalışmaya ihtiyacı olan kesime yardım etmek olmuştur.

1907 yılında kurulan “Bakü Şehrinde Lüterci Bayanların Hayır Kurumu”nu papaz Çimmerman’ın eşi Emma Çimmerman yönetmektedir. Kurumun amacı Bakü’de yaşayan Lüterci topluluğuna mensup ihtiyacı olan kişilere maddi yardımda bulunmaktır. Onlara yiyecek, içecek, giysi ve para yardımında bulunmuş, ikamet etmeleri için evler bulmuştur. Bu hayır kurumu, 1916 yılına kadar Bakü şehrinde yaşayan Almanların ve kısmen de Müslüman ahalinin sosyal hayatında önemli rol oynamıştır.⁶³

“Bakü Şehrindeki Kızların Sorumluluğunu Üstlenen Lüterci Topluluğu” hayır kurumu ise 1912 yılında kurulmuş, 1916 yılına kadar etkin olmuştur.⁶⁴ Kurucuları Bakü şehrindeki Alman topluluğundan Y.V.Ştriker, Alman İmparator Sefiri O.İ.Tideman vb. dir. Kurumun amacı kitap okunması, okunmuş kitapların anlatılması, yoksulların hayırına yapılan el işleri ve onlara iş yerleri bulunması sayesinde Lüterci mezhebine ait kızların kötü huy ve alışkanlıklardan korunmasıdır.⁶⁵ Bu hayır kurumları, kısa süreliğine de olsa Bakü’de yaşayan Almanların sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamında önemli rol oynamıştır.

Bakü’nün ünlü Alman asıllı zenginlerinden biri de Arnold Mihayloviç Fejgil’dir. 1854 yılında Avusturya’da doğan Arnold Mihayloviç Fejgil, 1878 yılında Kafkasya’ya göç etmiştir. O, Bakü’deki “Hazar-Karadeniz Toplumu”nun üç yönetim başkanından biridir. Rotşildler’den bağımsız petrol kuyularına sahiptir ve yıllarca “Bakü Petrol Üreticileri Kongresi”ni yürütmüştür.⁶⁶

Arnold Mihayloviç Fejgil’in kardeşi Leopold Fejgil ise Birinci Loca’nın tüccarlarından ve oğlu Lev de 1940 yılında Nobel ödülü almıştır.⁶⁷

Bakü’de petrol üretimi arttıkça yaşam tarzı da değişiyor ve geliyordu. Yeni binalar yapılıyor ve dekoratif olarak içi ve dışı süsleniyordu. Bakü’deki altı parke ustalarından ikisi D.D.Abich ve R.V.Kaiser, Alman kökenliydi.⁶⁸

⁵⁶ Çimmera, *agm*, s. 15.

⁵⁷ Zeynalova, *age*, s. 63.

⁵⁸ Zeynalova, *agm*, s. 75.

⁵⁹ Gumbatova, *age*, s. 91-92.

⁶⁰ İbragimov, *age*, s. 154.

⁶¹ Auch, *agm*, s. 166.

⁶² D. Djavadov, G. Djavadov, “Nemeçkie Blagotvoritelne Obşestva v Gorede Baku v Naçale XX. Veka”. *Nemçi Rossi: Soçialno-Ekonomiçeskoe i Duhovnoe Razvitie (1871 -1941)*, Moskova 2002, s. 269.

⁶³ Djavadov, *agm*, s. 273-274.

⁶⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi, *Fon 46, liste 2, İş 154, sayfa 1*.

⁶⁵ Djavadov, *agm*, s. 274-275.

⁶⁶ Auch *agm*, s. 161.

⁶⁷ Auch *agm*, s. 162.

⁶⁸ Auch *agm*, s. 162.

19. YÜZYILDA ÇARLIK RUSYA'SININ İSKÂN POLİTİKASI VE AZERBAYCAN'A GÖÇ EDEN ALMANLAR

Müzik aletleri, notalar ve müzik okulu malzemelerinin satışında ise Jendricek, müzik mağazası monopoli yaratmıştır. Almanya'dan gelen bütün müzik aleti ve malzemeler, Jendricek tarafından getiriliyordu.⁶⁹

Lakin Almanların rahat yaşamı 1941 yılında II. Dünya Savaşı'nın başlaması ile son bulmuştur. Almanya ile savaşan Sovyetler Birliği Azerbaycan ve Gürcistan'daki Almanları içeriden tehdit olarak görmüş ve onları yaşadıkları yerlerden sürmüştür. 1941 yılının Ekim ayında "Devlet Tehlikesizlik Komitesi" Almanların Kazakistan'a sürülmesiyle ilgili yasayı kabul etmiştir. Yasaya uygun olarak Almanlar Kazakistan'ın eyaletlerine sürülerek gözetim altına alınmıştır. Bütün haklarından mahrum bırakılan Almanlar, en önemlisi ise özgürce dolaşım haklarından men edilmişlerdir.⁷⁰

SONUÇ

Azerbaycan'da yaşayan Almanlar, 1819-1941 yılları arasında uzun ve rahat bir hayat sürmüşlerdir. Çarlık Rusya'sının yürütmüş olduğu politika onları derinden etkilemiştir. Azerbaycan topraklarında Hristiyan ahalî sayısının artırılması amacıyla Çar, Almanların buraya göç etmesine izin vermiş ve bunun yanı sıra onlara hazineden para yardımı da bulunmuştur. Ayrıca vergilerden muaf tutmuş, Azerbaycan'daki en verimli topraklara onları yerleştirmiştir. En önemlisi ise hür bir şekilde ibadet edebilmişlerdir. Bütün bunlar sayesinde ilk başta sıkıntılarla uğraşsalar da sonradan ekonomik açıdan kalkınmaya başlamış ve hatta Güney Kafkasya'nın ekonomisine bile katkıda bulunmuşlardır. Geleneksel olarak ziraatla uğraşan Almanlar, kısa süre içerisinde üzümculük sektöründe başarıya ulaşmışlardır. İlk başlarda içe dönük halde gelişen Almanlar, sanki hiç Ren Nehri'nin kıyısından ayrılmamış gibi yaşamışlardır. Daha sonra komşularıyla ilişki kuran ve dışa açılan Almanlar başarıdan başarıya koşsalar da gelenek, görenek ve dinlerini korumayı başarmışlardır. İlk başta genellikle ziraatla uğraşan Almanlar, ekonomik ve kültürel açıdan gelişmemişlerdir. Zamanla Azerbaycan'ın ekonomisi ile yakından ilgilenmiş ve ekonomik açıdan bir hayli başarıya ulaşmışlardır.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

ABBOTT, John S. C., *The History of Napoleon Bonaparte*, Harper & Brothers Publishers, 1855.

AUCH, Eva-Maria, "Zwischen Weinreben, Kupferminen und Bohrtürmen. Deutsche Spuren in Aserbaidşan", *Aserbaidşan Land des Feuers, Geschichte und Kultur im Kaukasus*, Dietrich Reimer Verlag, Ethnologisches Museum Staatliche Museen zu, Berlin 2008, s. 147 -172.

⁶⁹ Auch agm, s. 167.

⁷⁰ İ.N. Buhanova, *İz İstorii Nemçev Kazaxistana (1921 -1975 g.) Sbornik Dokumentov*, Almatı 1997. s. 105 -106.

AUCH, Eva-Maria, “Die Entwicklung Helenendorf/Chanlars in den 1920/30er Jahren”, Ed. Eva-Maria Auch, *Deutsche Winzer im multikulturellen Umfeld Aserbaidşans. Erinnerungsbericht des Julius Vohrer (1887-1979)*, Berlin 2011, s. 160 -181.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi, *Fon 46, liste 2, İş 154, sayfa 1.*

BERJE, A.P. *Akti, Sobrannie Kavkazskoy Arheologičeskoj Komissiej: Tom VI, I. Tip. Glavnovo Upravleniya Namestnika Kavkazskovo, Tiflis 1874.*

BEZOTOSNIY, V. M., “Rossiya v epohu napoleonovskih voyn: Vıbor soyuznirov i protivnikov”. *İstoricheskie issledovaniya 15 (2020)*, s. 103 -116.

BUHANOVA, İ.N. *İz İstorii Nemçev Kazaxıstana (1921 -1975 g.)Sbornik Dokumentov*, Almatı 1997.

ÇİMMERA, Fred, “Koloniya Elenendorf, Elizavetspolskiy Guberni i Uezda”, *Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnosti i Plemen Kavkaza*, S. 29, Tiflis 1901, s. 1-24.

ÇOLAK, Fatih, “Kafkasya’da Alman Kolonizasyonu ve Azerbaycan’da Kurulan Bir Alman Köyü Helenen Dorf /Göygöl” *Türk Dünyası Araştırmalar*, Edt. Gökmen KILIÇOĞLU, 128/252, 2021. s. 111-132.

Deutsche Minderheiten Stellen Sich Vor, Bundesministerium Des İnnenen, für Bau und Heimat, Berlin, 2018.

DJAVADOV D., G. DJAVADOV, *Nemeçkie Blagotvoritelnie Obşestva v Gorede Baku v Naçale XX. Veka. Nemçi Rossi: Soçialno –Ekonomičeskoe i Duhovnoe Razvitie (1871 -1941)*. Moskova 2002, s. 269-280.

Ermenistan-Azerbaycan Münagişesi. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İşler Bölümünün Cumhur Başkanı Kütüphanesi, Bakü 2005.

GUMBATOVA, Tamara. *Jizn Nemçev -Kolonistov za Kavkazom*, Bakü 2005.

İBRAGİMOV, İ.A., *Nemetskie Straniçistorii Azerbaydjana*, İzdatelstvo Azerbaydjan, Bakü 1995.

İSMAYILOV, Mahmud, *Azerbaycan Tarihi*. C, 4, Bakü 2007.

German A.A., “İstoriya Rossiyskih Nemçev, “Manifest Ekaterini II ot 22 İyula 1763 g.””, <https://geschichte.rusdeutsch.ru/15/27/>, 21.02.2022. sa: 12:28.

JEHLE, Manfred, *Die Deutschen. Geschichte und Tradition*, Helmut Lingen Verlag, Köln 2011.

SCHIRRMACHER, Thomas, *Harenberg Lexikon Der Religionen*. Dortmund 2002.

SONNABEND, Holger, *Weltreligionen-Ursprung, Grundlagen, Traditionen*, Naumann & Göbel Verlagsgesellschaft mbH, Köln 2012.

Svod materialov po İzuçeniyu Ekonomičeskovo Bita gosudarstvennih krestyan Zakavkaskovo Kraya, Tom 2., Tiflis 1887.

TARLE, E.V., *Napoleon*, Gospolitizdat, Moskva 1941.

UKOLOVA, V.İ., ÇERNİKOVA T.V., *Rosiya i Evropa. Epoha Napolenovskih voyn. “R.Valent”*, Moskva 2012.

VERDİEVA, H.Y., *Pereselençeskaya Politika Rossiyskoj İmperii v Severnom Azerbaydjane (XIX naçale XX vv.)*, Bakü 2016.

Vergil H., & Ozgur M. “American Growth and Napoleonic Wars”. *Panoeconomicus 60/5*, 2013, s. 649-666.

VOGT, Martin, *Deutsche Geschichte. Von Den Anfängen Bis Zur Gegenwart*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 2006.

WAGNER, Wilhelm J., *Chronik Bildatlas Der Deutschen Geschichte*, Lexikon Verlag GmbH Gütersloh, München 1999.

ZEYNALOVA, Sudaba, “Evangeličeskoe-Luteranskaya Obşina v Azerbaydjane: retrospektivniy Analiz”, *Kavkaz i Globalizaçiya*, C. 1 (5), CA&CC Press, Şveçiya 2007, s. 123-133.

ZEYNALOVA, Sudaba, “K istorii vozneknoveniya Evangeličesko-Lüteranskoy Obşini v Azerbaydjane (XIX-Naçalo XX. vv.)”, *Lüterani v Rossii*, Edt. Dimitreva L.M., Omsk 2004, s. 90-96.

ZEYNALOVA, Sudaba, “Nemeçkoe Naselenie v Azerbaydjane: Problemi Adaptaçii, Osobennosti, Vzaimovliyaniya i Tolerantnosti”, *Rossiyskie Nemçi v İnonaçionalnom Okrujenii: Problemi Adaptaçii, Osobennosti, Vzaimovliyaniya, Tolerantnosti*, Edt. Prof. German A.A., Moskva 2005. s. 72 -78

**19. YÜZYILDA ÇARLIK RUSYA'SININ İSKÂN POLİTİKASI VE AZERBAYCAN'A GÖÇ EDEN
ALMANLAR**

ZEYNALOVA, Sudaba, *Nemeçkie Kolonii v Azerbaydjane (1819 -1841 gg.)*, Baku 2002.